Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 81
FILOLOGIYA

SHAXS RUHIYATI KONSEPTOSFERASINI KOGNITIV VA LINGVOPRAGMATIK TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI

Yulduz Muxtor qizi Xasanova*
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Navoiy davlat universiteti dotsenti v.b.,
✉ yulduzxasanova025@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda shaxs ruhiyati konseptosferasini kognitiv va lingvopragmatik tadqiq etishning nazariy asoslari yaxlit tarzda tavsiflanadi. Konseptosfera nazariyalari, kognitiv-lingvistik yondashuvlar va lingvopragmatik metodologiyaning bir-biriga bog'liqligi tahlil qilinib, ularning integratsiyasi imkoniyatlari ko'rsatiladi. Tadqiqot natijasida shaxs ruhiyati konseptlarini yaxlit tadqiq etishda uch nazariy yo'nalishning sintezi zarurligi asoslantiriladi.

Kalit so'zlar

shaxs ruhiyati konseptosferasi, kognitiv lingvistika, lingvopragmatika, konsept nazariyasi, freym semantikasi, konseptual metafora, nutq aktlari, integrativ model.

DOI: 10.5281/zenodo.21743035

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning kuchayishi shaxsning ichki olamini tildagi ifodalanishi orqali tadqiq etishga qaratilgan yo'nalishlarni faollashtirdi. Konsept, konseptosfera, freym, konseptual metafora, illokutiv akt, aksiologik kolorit kabi tushunchalar bugungi lingvokognitiv va lingvopragmatik tadqiqotlarning asosiy tadqiq usullari hisoblanadi. Shaxs ruhiyati konseptosferasi, ya'ni shaxsning hissiy, irodaviy, ekzistensial va transformativ holatlarini ifodalovchi konseptlar majmuasi, mazkur nazariy mexanizmlarning integrativ qo'llanilishi uchun sermahsul ilmiy maydondir.

Mazkur maydonda so'nggi o'ttiz yil davomida uch yetakchi nazariy yo'nalish shakllangan. Birinchisi konseptosferani lingvomadaniy va kognitiv birlik sifatida ta'riflaydigan yondashuv, ikkinchisi kognitiv-semantik strukturalarni freym va konseptual metafora orqali ochib beradigan yondashuv, uchinchisi shaxs ruhiyatining diskursda voqelanishini illokutiv aktlar, modallik va adresat strategiyalari orqali tavsiflaydigan yondashuv. Ushbu tezisning maqsadi ana shu uch yo'nalishning nazariy poydevorini yaxlit ko'rib chiqish, ilmiy qarashlarni qiyoslash va ularning integratsiyasi uchun uslubiy imkoniyatlarni ko'rsatishdan iborat.

Metodologiya.

Mazkur tezis nazariy xarakterga ega bo'lgani sababli, tadqiqotning obyekti sifatida empirik matnli korpus emas, balki lingvokognitiv va lingvopragmatik nazariyalar tanlangan. Tadqiqot davomida uchta asosiy usuldan foydalanilgan: nazariy tahlil, taqqoslash usuli hamda tushunchaviy sintez. Manba sifatida asosiy monografiyalar, ilmiy maqolalar va o'zbek tilshunosligidagi zamonaviy tadqiqotlar tanlangan. Har bir nazariy yondashuv uchta belgi asosida tavsiflandi: tayanch tushunchalar, metodologik apparat va o'rganish predmeti.

Natijalar. **Birinchidan, konseptosfera nazariyasi.** Konseptosfera tushunchasi ilk marotaba D.S. Lixachyov tomonidan tavsiflangan bo'lib, u konseptosferani xalq madaniyati, tarixi va tili orqali shakllanadigan yaxlit bilim tizimi sifatida qaraydi [1, B.5]. Y.S. Stepanov konseptosferani diaxronik yondashuv doirasida

uch qatlamli tuzilish sifatida ta'riflaydi: tashqi (etimologik), o'rta (tarixiy) va ichki (zamonaviy) qatlamlar [2, B.43]. V.I. Karasikning uch komponentli modeli, ya'ni tushunchaviy, obrazli va aksiologik komponentlar sxemasi, shaxsga oid konseptlarning ichki tuzilishini tavsiflashda mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [3, B.110]. S.G. Vorkachyov lingvomadaniy kontseptologiyani mustaqil yo'nalish sifatida rasmiylashtirib, konseptlarni qadriyatli yuk bilan birga o'rganish zaruratini isbotlaydi [4, B.25]. A. Vejbitska esa Tabiiy Semantik Metatil (NSM) doirasida universal semantik primlar tizimini ishlab chiqib, konseptlarning madaniyatlararo qiyoslanishiga metodologik asos yaratdi [5, B.35]. V.A. Maslovaning ishlari lingvokulturologiyaning zamonaviy ko'rinishini shakllantirishga sezilarli hissa qo'shdi [6, B.60].

Ikkinchidan, kognitiv-lingvistik yondashuvlar. G. Leykof va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi shaxs ichki olamini ifodalovchi abstrakt konseptlar odatda tanish jismoniy tajriba domenlari orqali strukturalanishini asoslaydi [7, B.5]. Ushbu nazariya shaxs ruhiyatiga oid konseptlarni *konseptual metafora modellari* orqali sistemalashtirish imkonini beradi. Ch.J. Filmorning freym semantikasi konseptlarni bog'liq holatlar, rollar va munosabatlar tarmog'i sifatida tavsiflaydi va shu asosda tushuncha tuzilishini rekonstruksiya qilishga yo'l ochadi [8, B.117]. Z. Kevichesh emotiv kontseptualizatsiya yo'nalishida his-tuyg'ularning konseptual metaforalar orqali strukturalanishi bo'yicha keng ilmiy asos yaratdi [9, B.35]. L. Talmi kognitiv semantikada kuch va harakat sxemalari orqali ichki tajribaning konseptuallashtirilishini tavsiflagan [10, B.213]. Bu yondashuvlar birgalikda shaxs ruhiyatining *ko'p qatlamli konseptual arxitekturasi*ni ochib berishda tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, lingvopragmatik yo'nalish. J.L. Ostinning lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar tafovutini kiritishi shaxs ruhiyati konseptlarining diskursda qanday voqelanishini ochib berish uchun metodologik zamin yaratdi [11, B.91]. J.R. Sirl bu tafovutni beshta illokutiv guruhga (vakil, direktiv, komissiv, ekspressiv, deklarativ) ajratib, shaxsga oid konseptlarni nutqiy voqelanish tekisligida sistemalashtirdi [12, B.10]. H.P. Grays hamkorlik tamoyili orqali muloqotning implitsit-inferensial tabiatini tavsiflab, konseptlarning yashirin persuaziv qatlamiga e'tiborni jalb qildi [13, B.45]. P. Braun va S.C. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi konseptlarni ijtimoiy kommunikatsiya doirasida o'rganishga imkon berdi [14, B.60]. F.R. Palmerning modallik tipologiyasi shaxs ruhiyati konseptlarining epistemik, deontik va dinamik modallik orqali ifodalanishini tavsiflaydi. T. van Deyk ijtimoiy-kognitiv yondashuvda diskursning kognitiv, ijtimoiy va lingvistik darajalarini bog'lab, shaxs ruhiyati konseptlarini yaxlit ko'rib chiqish imkoniyatini kengaytirdi.

To'rtinchidan, o'zbek tilshunosligi maktabi. O'zbek tilshunosligida pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslik yo'nalishlarining shakllanishi hamda rivojlanishida qator olimlarning ilmiy tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Xususan, Sh. Safarov tomonidan pragmalingvistikaning nazariy va metodologik asoslari ishlab chiqilib, konseptlarning nutqiy muloqot jarayonidagi funksional xususiyatlari izchil yoritilgan. N. Mahmudovning tadqiqotlari tilning pragmatik tabiati, nutq madaniyati va kommunikativ jarayonlarning lingvistik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qilgan.

Badiiy matnning lingvostilistik va pragmatik tahliliga bag'ishlangan D.U. Ashurova hamda M.R. Galiyevaning ilmiy ishlari konseptlarning matnda shakllanishi, voqelanishi va badiiy ifodalanish mexanizmlarini tushunishda muhim nazariy manba hisoblanadi. N.M. Djusupov esa freym semantikasi tamoyillarini o'zbek tilshunosligiga tatbiq etish orqali kognitiv tahlil metodologiyasining imkoniyatlarini kengaytirgan.

Shuningdek, D. Xudoyberganovaning antroposentrik tilshunoslik va matn tahliliga oid izlanishlari, M.J. Daniyevaning so'z birikmalarining pragmatik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlari hamda G. Toirovaning pragmalingvistika yo'nalishidagi ilmiy ishlari o'zbek tilshunosligida til, tafakkur va kommunikatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqurroq yoritishga xizmat qilib, ushbu yo'nalishning nazariy-metodologik asoslarini yanada boyitgan.

Muhokama.

Tahlil natijalari uchta nazariy xulosaga olib keladi. Birinchidan, shaxs ruhiyati konseptosferasini kognitiv va lingvopragmatik tomondan tadqiq etish yolg'iz bitta nazariy yondashuv doirasida yakuniga yetmaydi. Konseptosfera nazariyalari konseptlarning ichki tuzilishini, kognitiv yondashuvlar ularning tafakkurdagi arxitekturasini, lingvopragmatik yo'nalish esa ularning diskursdagi voqelanishini ochib beradi. Uchala yondashuv to'ldiruvchi tabiatga ega bo'lib, ularning sinteziga muhtojlik mavjud.

Ikkinchidan, konseptual metafora nazariyasi, freym semantikasi va nutq aktlari taksonomiyasi bir-birini to‘ldiruvchi metodologik uchlik bo‘lib xizmat qila oladi. Freym konseptning ichki slot tuzilishini, metafora uning domenlararo proyeksiyalarini, illokutiv akt uning nutqda voqelanish shaklini tavsiflaydi. Aksiologik kolorit esa bu uchlikni qadriyatli tekislikda muvofiqlashtirib turadi.

Uchinchidan, o‘zbek tilshunosligining mazkur yo‘nalishga qo‘shgan hissasi ilmiy-uslubiy mustaqillikka egadir. Sh.S. Safarov pragmalingvistikasi o‘zbek tilining lingvokognitiv xususiyatlarini xalqaro nazariy manzarada joylashtirish imkonini beradi. D.U. Ashurova va M.R. Galiyevaning stilistik yondashuvi konseptlarni badiiy matn kontekstida o‘rganish uchun sermahsuldir. Shu asosda shaxs ruhiyati konseptosferasini o‘rganishning o‘zbekona nazariy maktabi ustuvor pozitsiyaga ega ekanligi ta’kidlanadi.

Xulosa.

Tezisda shaxs ruhiyati konseptosferasini kognitiv va lingvopragmatik tadqiq etishning nazariy asoslari uch yetakchi yo‘nalish qiyoslanishi asosida sistemalashtirildi. Konseptosfera nazariyalari, kognitiv-lingvistik yondashuvlar va lingvopragmatik metodologiyaning bir-birini to‘ldiruvchi tabiati ko‘rsatildi. Nazariy sintez natijasi sifatida o‘zbek tilshunosligida shaxs ruhiyati konseptlarini yaxlit tadqiq etish uchun integrativ nazariy model shakllantirish imkoniyatlari mavjudligi asoslantirildi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – № 1. – С. 3–9.

2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.

3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

4. Воркачёв С.Г. Лингвокультурная концептология: становление и перспективы // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2005. – Т. 64, № 2. – С. 13–25.

5. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 500 p.

6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

8. Fillmore Ch.J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. – P. 111–137.

9. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 224 p.

10. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1: Concept Structuring Systems. – Cambridge: MIT Press, 2000. – 573 p.

11. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.

12. Searle J.R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–23.

13. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.

14. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 358 p.